

समावेशक शिक्षणामध्ये कलाआधारित अध्ययन (Art-Based Learning in Inclusive Education)

योगेश विखे

Art Teacher

School of Scholars, Birla Colony, Akola

सारांश

समावेशक शिक्षण ही आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. या संकल्पनेनुसार प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या क्षमता, गरजा, पार्श्वभूमी आणि वैयक्तिक वैशिष्ट्यांचा आदर करून समान शैक्षणिक संधी प्रदान केल्या जातात. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना मुख्य प्रवाहातील शिक्षणात समाविष्ट करण्यासाठी विविध अध्यापन पद्धतींचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते. यामध्ये कलाआधारित अध्ययन ही एक प्रभावी, सर्जनशील आणि विद्यार्थीकेंद्रित पद्धत म्हणून उदयास आली आहे. चित्रकला, संगीत, नृत्य, नाट्य, हस्तकला, कथाकथन आणि इतर कलात्मक माध्यमांच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांचे ज्ञान, कौशल्ये, सर्जनशीलता आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित केली जातात. प्रस्तुत संशोधन-पत्रात समावेशक शिक्षणातील कलाआधारित अध्ययनाची संकल्पना, उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये, महत्त्व, फायदे, शिक्षकांची भूमिका, अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि उपाययोजना यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: समावेशक शिक्षण, कलाआधारित अध्ययन, सर्जनशीलता, विशेष गरजा असलेले विद्यार्थी, अध्यापन पद्धती, सर्वसमावेशक विकास.

प्रस्तावना

एकविसाव्या शतकातील शिक्षणव्यवस्था केवळ ज्ञानसंपादनापुरती मर्यादित नसून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देत आहे. प्रत्येक विद्यार्थी हा वेगळ्या क्षमतांचा, अनुभवांचा आणि शिकण्याच्या शैलीचा असतो. त्यामुळे सर्व विद्यार्थ्यांना समान पद्धतीने शिकविणे प्रभावी ठरत नाही. विशेषतः दिव्यांग, शिकण्यात अडचणी असलेले, सामाजिकदृष्ट्या वंचित किंवा भाषिकदृष्ट्या भिन्न विद्यार्थी यांच्यासाठी अधिक लवचिक आणि सर्जनशील अध्यापन पद्धतींची आवश्यकता असते.

समावेशक शिक्षण ही अशी शैक्षणिक संकल्पना आहे जी प्रत्येक विद्यार्थ्याला एकाच वर्गात समान संधी देण्यावर भर देते. या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी कलाआधारित अध्ययन महत्त्वाची भूमिका बजावते. कला विद्यार्थ्यांच्या भावनिक, सामाजिक, बौद्धिक आणि सर्जनशील विकासाला चालना देते. कला ही केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून ती शिक्षणाचे प्रभावी माध्यम देखील आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये अनुभवाधारित, कौशल्याधारित आणि कलासंलग्न शिक्षणाला विशेष महत्त्व देण्यात आले आहे. त्यामुळे समावेशक शिक्षणात कलाआधारित अध्ययनाचा वापर अधिक आवश्यक ठरतो.

समावेशक शिक्षणाची संकल्पना

समावेशक शिक्षण म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या वैयक्तिक भिन्नता, गरजा आणि क्षमतांचा आदर करून एकाच शैक्षणिक वातावरणात शिक्षण देण्याची प्रक्रिया होय. या पद्धतीत कोणत्याही विद्यार्थ्याला त्याच्या अपंगत्व, लिंग, जात, धर्म, भाषा किंवा सामाजिक स्थितीच्या आधारावर शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात नाही.

समावेशक शिक्षणाची प्रमुख तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत:

सर्व विद्यार्थ्यांना समान शैक्षणिक संधी.

विविधतेचा आदर.

सहभाग आणि सहकार्याला प्रोत्साहन.

विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन.

भेदभावमुक्त वातावरण.

वैयक्तिक गरजांनुसार शिक्षण.

समावेशक शिक्षणाचा उद्देश केवळ शैक्षणिक यश नसून सामाजिक समता आणि मानवी मूल्यांचा विकास करणे हा देखील आहे.

कलाआधारित अध्ययनाची संकल्पना

कलाआधारित अध्ययन म्हणजे कला माध्यमांचा उपयोग करून विद्यार्थ्यांना ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्ये शिकविण्याची अध्यापन प्रक्रिया. या पद्धतीमध्ये विद्यार्थी प्रत्यक्ष सहभाग घेतात, अनुभवातून शिकतात आणि सर्जनशील अभिव्यक्ती करतात.

कलाआधारित अध्ययनात खालील कला प्रकारांचा समावेश होतो:

चित्रकला

संगीत

नृत्य

नाट्य

हस्तकला

कथाकथन

शिल्पकला

सर्जनशील लेखन

या माध्यमांद्वारे विद्यार्थ्यांना विषय समजण्यास मदत होते तसेच शिकण्याची प्रक्रिया आनंददायी बनते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

समावेशक शिक्षणामध्ये कलाआधारित अध्ययनाची भूमिका समजून घेणे.

कलाआधारित अध्ययनाचे शैक्षणिक महत्त्व स्पष्ट करणे.

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या विकासामध्ये कलाआधारित अध्ययनाचे योगदान अभ्यासणे.

समावेशक वर्गात कला-आधारित अध्यापनाच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने शोधणे.

प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.

समावेशक शिक्षणामध्ये कलाआधारित अध्ययनाचे महत्त्व

कलाआधारित अध्ययनामुळे विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारे शिकण्याची संधी मिळते. प्रत्येक विद्यार्थी वेगळ्या पद्धतीने शिकतो.

काही विद्यार्थी दृश्य माध्यमातून चांगले शिकतात तर काही श्राव्य किंवा क्रियात्मक अनुभवातून अधिक प्रभावीपणे शिकतात.

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी कला हे एक महत्त्वाचे अभिव्यक्तीचे साधन आहे. उदाहरणार्थ, भाषिक अडचणी असलेला विद्यार्थी चित्रांच्या माध्यमातून आपले विचार मांडू शकतो. श्रवणदोष असलेले विद्यार्थी दृश्य कला किंवा नृत्याद्वारे सक्रिय सहभाग घेऊ शकतात.

कलाआधारित अध्ययनामुळे शिक्षणातील अडथळे कमी होतात आणि सर्व विद्यार्थ्यांना समान सहभागाची संधी मिळते.

कला आधारित अध्ययनाचे फायदे

सर्जनशीलतेचा विकास

कला विद्यार्थ्यांना नवीन कल्पना मांडण्यास आणि समस्यांचे अभिनव उपाय शोधण्यास प्रेरित करते. त्यामुळे त्यांची कल्पनाशक्ती आणि सर्जनशील विचारक्षमता वाढते.

आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान

विद्यार्थ्यांनी तयार केलेल्या कलाकृतींना मान्यता मिळाल्यास त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी ही बाब अत्यंत महत्वाची असते.

सामाजिक कौशल्यांचा विकास

गटाने केले जाणारे नाट्य, संगीत किंवा कला प्रकल्प विद्यार्थ्यांमध्ये सहकार्य, नेतृत्व आणि परस्पर आदराची भावना विकसित करतात.

भावनिक अभिव्यक्ती

कला विद्यार्थ्यांना त्यांच्या भावना, भीती, आनंद आणि अनुभव व्यक्त करण्याची संधी देते. त्यामुळे मानसिक आरोग्य सुधारण्यास मदत होते.

शिकण्याची प्रेरणा

कला-आधारित उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना शिकण्याची आवड निर्माण होते. ते अधिक सक्रिय आणि उत्साही बनतात.

स्मरणशक्ती आणि आकलन

संगीत, चित्रे आणि नाट्य यांच्या साहाय्याने शिकविलेली माहिती विद्यार्थ्यांना अधिक काळ लक्षात राहते.

समावेशक शिक्षणामध्ये विविध कला प्रकारांचा उपयोग

चित्रकला

चित्रकलेच्या माध्यमातून विद्यार्थी विज्ञान, इतिहास, भूगोल आणि भाषा विषयातील संकल्पना सहज समजू शकतात. उदाहरणार्थ, पर्यावरण विषय शिकविताना विद्यार्थ्यांकडून पर्यावरण संवर्धनावरील पोस्टर तयार करून घेता येते.

संगीत

संगीत विद्यार्थ्यांच्या स्मरणशक्तीला चालना देते. गणितातील सूत्रे किंवा भाषेतील नियम गाण्यांच्या माध्यमातून शिकविता येतात.

नाट्य

भूमिका अभिनयामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास आणि संवाद कौशल्ये विकसित होतात. सामाजिक विषयांचे सखोल आकलन निर्माण होते.

नृत्य

नृत्यामुळे शारीरिक समन्वय, आत्मअभिव्यक्ती आणि गटभावना विकसित होते.

हस्तकला

हस्तकलेमुळे सूक्ष्म हालचालींचा विकास होतो. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी ही एक प्रभावी उपचारात्मक प्रक्रिया ठरू शकते.

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी कलाआधारित अध्ययन

विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना पारंपरिक अध्यापनात अनेक अडचणी येतात. अशा विद्यार्थ्यांसाठी कला हा संवाद आणि शिक्षणाचा प्रभावी मार्ग ठरतो.

ऑटिझम असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक संवाद वाढतो.

बौद्धिक दिव्यांग विद्यार्थ्यांना संकल्पना अधिक स्पष्टपणे समजतात.

श्रवणदोष असलेल्या विद्यार्थ्यांना दृश्य कलांचा लाभ होतो.

दृष्टिदोष असलेल्या विद्यार्थ्यांना संगीत आणि स्पर्शाधारित कला उपयुक्त ठरतात.

शिकण्यात अडचणी असलेल्या विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढतो.

शिक्षकांची भूमिका

समावेशक शिक्षणामध्ये शिक्षक हे परिवर्तनाचे प्रमुख घटक आहेत.

शिक्षकांनी:

विद्यार्थ्यांच्या गरजा ओळखाव्यात.

विविध कला प्रकारांचा समावेश करावा.

सकारात्मक वातावरण निर्माण करावे.

प्रत्येक विद्यार्थ्याला सहभागाची संधी द्यावी.

विद्यार्थ्यांच्या कलात्मक प्रयत्नांचे कौतुक करावे.

सतत मूल्यमापन करावे.

कलाआधारित अध्ययनातील आव्हाने

समावेशक शिक्षणात कला समाविष्ट करताना काही अडचणी निर्माण होतात.

प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता.

आर्थिक संसाधनांचा अभाव.

वेळेची मर्यादा.

मोठ्या वर्गसंख्या.

अभ्यासक्रमाचा ताण.

पालकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव.

मूल्यमापनासाठी स्पष्ट निकषांचा अभाव.

उपाययोजना

शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे.

कला साहित्याची उपलब्धता वाढविणे.

शाळांमध्ये कला कक्षांची स्थापना करणे.

कला-समाकलित अभ्यासक्रम विकसित करणे.

पालकांचा सहभाग वाढविणे.

तंत्रज्ञानाचा वापर करून डिजिटल कला शिक्षण उपलब्ध करणे.

समावेशक मूल्यमापन पद्धती विकसित करणे.

निष्कर्ष

समावेशक शिक्षणामध्ये कलाआधारित अध्ययन ही अत्यंत प्रभावी, लवचिक आणि विद्यार्थीकेंद्रित अध्यापन पद्धती आहे. कला विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलता, आत्मविश्वास, सामाजिक कौशल्ये आणि भावनिक विकासाला चालना देते. विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी कला एक सक्षम माध्यम उपलब्ध करून देते. समावेशक शिक्षणाची उद्दिष्टे प्रभावीपणे साध्य करण्यासाठी शाळा, शिक्षक, पालक आणि धोरणकर्त्यांनी कलाआधारित अध्ययनाला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. भविष्यातील शिक्षण अधिक समताधिष्ठित, सर्जनशील आणि मानवकेंद्रित बनविण्यासाठी कला आणि समावेशक शिक्षण यांचे एकत्रीकरण अत्यंत महत्त्वाचे ठरेल.

संदर्भसूची

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP), 2020.

NCERT. (2022). Inclusive Education Framework.

UNESCO. (2020). Inclusive Education and Arts Integration.

Sharma, U. (2018). Inclusive Education: Theory and Practice.

Eisner, E. W. (2002). The Arts and the Creation of Mind.

Dash, N. (2019). Art Integrated Learning in Schools.

Government of India. Samagra Shiksha Guidelines.

Gupta, A. (2021). Creative Pedagogy and Inclusive Classrooms.

